

²⁵ Петренко В. Г. Культура племен... — С. 65.

²⁶ Там же. — С. 84.

²⁷ Ильинская В. А., Тереножкин А. Н. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 281.

²⁸ Петровська Є. О. Пам'ятки пізньоскіфського часу... — С. 173, сл.

²⁹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 287, 288.

³⁰ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь... — С. 72—82.

³¹ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л.: Наука, 1966. — С. 218.

³² Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь... — С. 78.

³³ Смішко М. Ю. Стародавнє поселення Прикарпаття і Волині наприкінці I тис. до н. е. та в першій половині I тис. н. е. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. — К., 1976. — С. 12.

³⁴ Березанская С. С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1985. — Т. 1. — С. 499—512.

С. П. ПАЧКОВА

Фібули зарубинецького типу

Фібули в зарубинецькій культурі — це основний датуючий матеріал, хоча їх хронологія періодично то подавнюється, то омолоджується дослідниками, що пов'язане з відсутністю надійних хронологічних реперів, на які можна було б спиратися при датуванні самих фібул. Набір зарубинецьких фібул складається з виробів середньо- і пізньолатенської схем та окремих екземплярів ранньоримського часу.

На пам'ятках зарубинецької культури переважають середньолатенські фібули зарубинецького типу (ЗТ), ніжка яких закінчується трикутним щитком з основою, спрямованою до голівки. Часті знахідки цих виробів на зарубинецьких пам'ятках дали можливість віднести їх до категорії речей, що визначають етнографічну специфіку зарубинецької культури. Незважаючи на важливе місце фібул ЗТ серед матеріалів зарубинецької культури для датування та етнографічної атрибуції, в науковій літературі відсутні чітка типологія та хронологія її різновидів, хоча на це неодноразово зверталася увага. Найчастіше користуються класифікаційною схемою А. К. Амброза¹.

В її основу покладені відносні розміри (пропорції) трикутного щитка, які встановлюються відношенням його висоти до довжини вузької частини або до всієї ніжки, а додатково ознакою при обґрунтуванні підваріантів IV варіанту — ширину щитка, яка встановлювалася візуально (вузький та широкий). Однак, на практиці конкретність при визначенні того чи іншого варіанту часто відсутня. Так, варіант I має «зовсім малий щиток на ніжці»; варіант II — «масивний широкий щиток при відносно довгій (понад половину загальної довжини) вузькій частині ніжки»; у варіанті III — співвідношення широкої та вузької частини ніжки, приблизно 1 : 1 або щиток трохи більший; варіант IV — «довгий щиток займає більшу частину ніжки». Останній розділено на підваріанти: «з більш вузьким щитком — IV а»; «з більш широким — IV б». Варіант V має «дуже масивний щиток, що закриває всю ніжку, риси деградації, обкручена тетива, пружина з плоскої стрічки»².

З наведеної вище класифікації важко сказати, що мається на увазі, говорячи про дуже маленький щиток у варіанті I: наскільки більше співвідношення 1 : 1 може бути щиток у фібул варіанту III; наскільки ширина щитка у фібул варіанту IVа повинна відрізнятися від ширини фібул IV б. Ці неясності зумовлені недосконалістю класифікаційної методики.

Розглянемо конкретні фібули, якими проілюстрована класифікаційна схема А. К. Амброза. До варіанту I відноситься фібула з поховання 4 могильника Вороніно. Співвідношення щитка до довжини всієї ~~фібули~~ становить 0,32. Варіант II представлений фібулою з поховання

9 того ж могильника (співвідношення — 0,4). Варіант III представлено двома фібулами. У однієї з них (із Білорусії) співвідношення — 0,66, а у іншої щиток займає всю довжину ніжки. У фібули варіанту IV співвідношення — 0,66 та 0,79. Таким чином, не лише з класифікаційної схеми, а й з конкретних прикладів важко одержати точні межі, що відокремлюють один варіант фібули ЗТ від іншого.

Ю. В. Кухаренко при розробці своєї типології відзначав, що в цілому він йде за схемою А. К. Амброза³. За основу розчленування фібул він також брав розміри щитка. Але відмінності одного варіанта від іншого подані в описовій формі. Так, перший варіант фібул, в його схемі позначений літерою «Е», має кінець ніжки менш розширений, ніж в інших — просто трохи розклепаний⁴. Тобто, практично ці фібули ще не мають трикутного щитка і відносяться до гладких дротяних фібул середньолатенської схеми з трохи сплющеним кінцем ніжки. Другий варіант — «Ж» — кінець ніжки розклепаний в невелику трикутну платівку-щиток. Щоб криється за невеликим щитком, у тексті не уточнюється, але з рисунків на таблиці виявляється, що фібули як приклади наведені з різними пропорціями щитків: одна з них — фібула з поховання 4 могильника Вороніно — має короткий (співвідношення щитка до довжини ніжки складає 0,32), але широкий щиток (співвідношення висоти щитка до його основи складає 0,62); друга — з поховання 49 могильника Велемичі I — має довший (0,54), але дещо вужчий щиток (0,23).

Наступні три варіанти відрізняються від попередніх більшими розмірами щитка, але також без конкретних уточнень, і, нарешті, на відміну від схеми А. К. Амброза, в типології Ю. В. Кухаренко ширина щитка зовсім не враховувалась.

Л. Д. Поболь поділив зарубинецькі фібули на два типи, поклавши в основу розподілу дві ознаки без уточнення їх конкретного змісту: тип А — фібули з трикутним широким щитком; тип Б — фібули з коротким щитком⁵.

Конкретизувати критерії варіантів зарубинецьких фібул у схемі А. К. Амброза спробував А. М. Обломський⁶, але конкретні їх значення поки що не знайшли відображення у друкованих працях*.

Нечіткість і розпливчатість критеріїв класифікації фібул ЗТ в якійсь мірі ускладнюють використання їх як хронологічного репера. Ю. В. Кухаренко, наприклад, вважав, що фібули ЗТ з'явилися, найімовірніше, на самому початку I ст. до н. е. як імітація фібул звичайної середньолатенської схеми. Але різні їх варіанти фактично існували

* Коли стаття вже була здана до друку, вийшла праця О. М. Обломського про типологію зарубинецьких фібул⁷, в якій 5 варіантів чітко обмежені цифровими значеннями пропорцій. Вони виражають відношення довжини вузької частини ніжки до висоти щитка. Є зауваження щодо обґрунтування методики виділення цих варіантів. Рис. 1 досить чітко показує, що розвиток щитка був не стрибкоподібним, а плавню еволюційним від фібул з маленьким щитком, яких мало, до фібул з довгим щитком, які складають основну масу, і тому ніяких очевидних угруповань не спостерігається навіть для виділення варіанта I.

Спроба обґрунтувати критерії варіантів на основі «меж однотиповості», виділених за «парними» фібулами, являється теж неспроможною з двох причин. По-перше, неправомірним є віднесення всіх парних зарубинецьких фібул, що різняться довжиною щитка, до одного варіанта, на тій підставі, що «майстер» при виготовленні «парних» фібул намагався сконструювати два однакових екземпляри. Можливо, він і виготовляв якісь однакові пари фібул, але зовсім необов'язково, щоб вони опинилися в одному похованні. Адже фібули — це не специфічний поховальний інвентар, а деталь одягу живих людей і, можливо, не одного покоління. А на поховальне вогнище могла потрапити лише частина фібул, існуючих у небіжчика в реальності. Тому фібули, виявлені в одному похованні, можуть бути не лише різноваріантними, а навіть відноситися до різних схем, наприклад середньо- і підньолатенської, на чому побудована і хронологія зарубинецьких фібул у О. М. Обломського. По-друге, «парні» фібули, якщо виходити з гістограми на рис. 1, саме об'єднують весь масив фібул з розвинутими щитками, а не поділяють його на три угруповання, як це намагається показати О. М. Обломський.

Крім того, існують протиріччя в обмеженні варіантів на табл. 2 і на рис. 1.

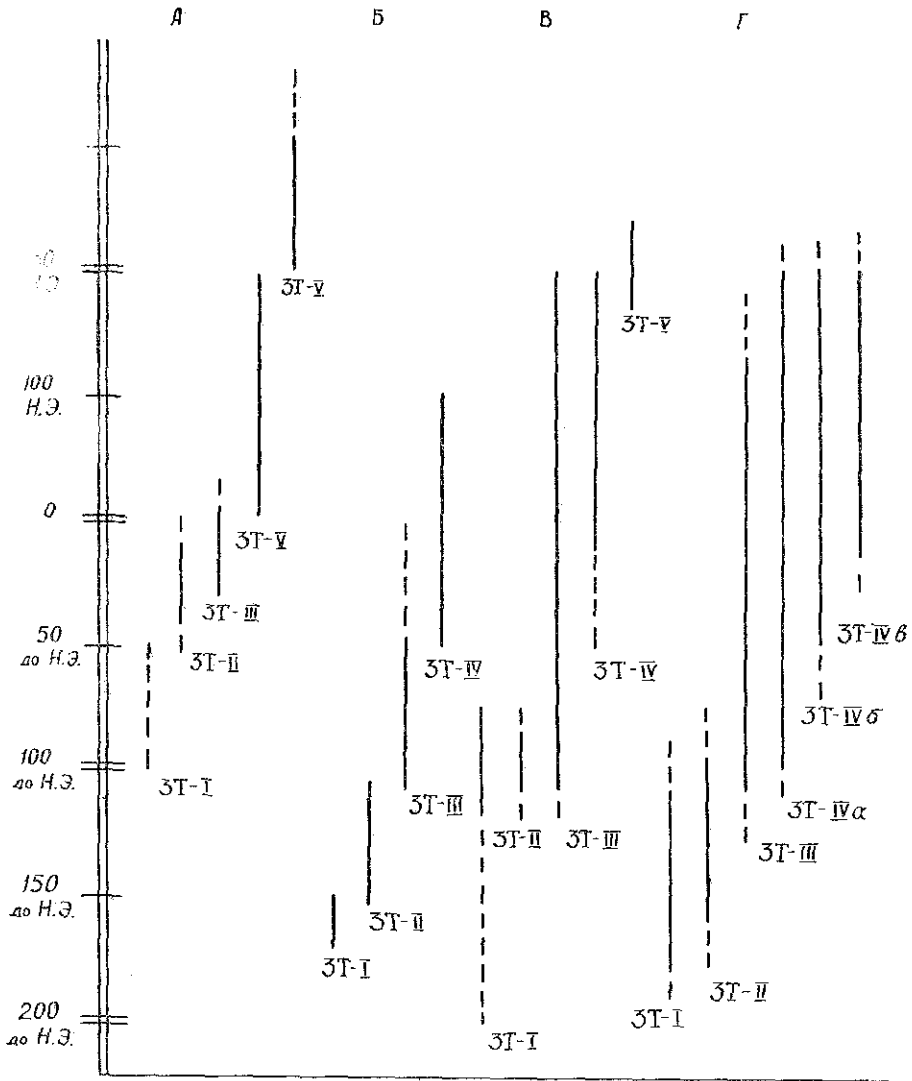

Рис. 1. Датування фібул зарубинецького типу:

А — за А. К. Амброзом, Б — за К. В. Каспаровою, В — за О. М. Обломським, Г — за С. П. Пачковою.

водночас протягом всієї культури. Однак найпізніші фібули з могильника Гріневичі Вельки датуються за очковими фібулами першої половини II ст. н. е.⁸ А. К. Амброз відзначав, що для абсолютної хронології фібул ЗТ немає чітко датованих комплексів, а встановлення відносної утруднене рідкістю їх виявлення разом з фібулами інших типів. Тому важливого значення він надавав взаємозустрічанням фібул ЗТ з керамікою⁹.

К. В. Каспарова вважає, що прототипами зарубинецьких були списоподібні фібули кельто-ілірійських пам'яток Балканського Подунав'я¹⁰. Тому час появи раних зарубинецьких фібул вона поставила в залежність від початку функціонування списоподібних на Балканському Подунав'ї і визначила його початком або другою чвертю II ст. до н. е. Виникнення та тривалість функціонування різноманітних варіантів фібул ЗТ визначались нею шляхом кореляції з гладкими дротяними середньо- та пізньолатенськими, що дало їй змогу зробити висновок про еволюцію зарубинецьких (рис. 1).

З критикою положення К. В. Каспарової про прототипи зарубинецьких фібул виступив А. М. Обломський¹¹. Він вважає, що і списоподібні, і фібули зарубинецького типу з'явилися одночасно та незалежно один від одного десь у II ст. до н. е. як різновиди фібул середньолатенської схеми. Але зразками для наслідування, вважає А. М. Обломський, зарубинецькі майстри могли брати лише фібули тих культур, які за загальним комплексом виявляють найбільшу схожість із зарубинецькими. Територія списоподібних фібул до цього числа не входить, тому що, на думку А. М. Обломського, югославський набір фібул виявляє мінімальну схожість із зарубинецькими¹². Його хронологія фібул з трикутним щитком, що базується також на взаємозустрічанні фібул ЗТ з дротяними або з вузькою пластиною, дещо різниться від розробок К. В. Каспарової (рис. 1)¹³.

Питання про зв'язок фібул зарубинецького типу зі списоподібними є важливим не лише з точки зору хронологічного аспекту. Воно пов'язане в якійсь мірі з проблемою походження зарубинецької культури, зв'язків зарубинецьких племен з населенням Південно-Східної Європи і таке ін. Слідом за К. В. Каспаровою автор цієї статті зробив детальний порівняльний аналіз фібул зарубинецького типу зі списоподібними, який уточнив та поглибив її спостереження. Зарубинецькі фібули взяті з могильників, що дають більш-менш численні серії: з середньодніпровських могильників — Вишеньки — 11 екз.*; Пирогів (розкопки 1966—67 рр.) — 17 екз.¹⁴ та Корчувате — 11 екз.¹⁵; з польських могильників: Отвержичі — 16 екз.¹⁶, Велемичі I — 33 екз.¹⁷, Велемичі II — 46 екз.¹⁸ та Вороніно — 9 екз.¹⁹; з верхньодніпровського могильника Чаплін — 17 екз.²⁰ Списоподібні фібули зібрані з кількох пунктів за доступною нам югославською літературою: могильників Карабурма I — 1 екз.²¹ та Земуна — 4 екз.²² (околиці Белграда); Донья Ламиця — 1 екз.²³, Єзеріне — 4 екз.²⁴ та Рибич — 3 екз.²⁵ (Боснія); Маревичі — 3 екз.²⁶, Гориця — 1 екз.²⁷ та Гостіл'я — 10 екз.²⁸ (Герцеговина); Стичне (Словенія) — 1 екз.²⁹

Як бачимо, колекції нерівнозначні в кількісному відношенні: 160 зарубинецьких фібул й лише 28 списоподібних, крім того, зарубинецькі з кожної пам'ятки представлені серіями (від 9 до 46 екз.), а списоподібні — окремими екземплярами, і лише з Гостіл'ї — невеликою серією. Все це позбавляє результати порівняльного аналізу цілковитої вірогідності, роблячи їх більш-менш імовірними.

Для проведення порівняльного аналізу фібули поділені на окремі елементи — ознаки (1—46), об'єднані в сукупності (I—XIII), що характеризують майже всі деталі фібул (рис. 2). На рис. 3 подано сумарну характеристику та порівняльний аналіз фібул зарубинецьких могильників та могильника Гостіл'я (Югославія), а також масивів зарубинецьких та списоподібних фібул у цілому.

І сукупність ознак — довжина щитка, яка вимірюється співвідношенням висоти трикутника до довжини всієї ніжки фібули ($P_3 : P_2$). Згрупування значень цих співвідношень усіх фібул на гістограмі та загальна кількість фібул, що аналізуються (188), дали можливість виділити 7 інтервальних груп (ознаки 1—7); 1 — від 0,2 до 0,4; 2 — від 0,41 до 0,5; 3 — від 0,51 до 0,6; 4 — від 0,61 до 0,7; 5 — від 0,71 до 0,8; 6 — вище 0,8; 7 — фібули, трикутний щиток яких займає всю ніжку.

Більшість фібул зарубинецького типу відноситься до 3,4 та 5 інтервальних груп; 1, 2 — та 6 групи — нечисленні, а в 7 — немає жодної.

Списоподібні фібули представлені всіма виділеними групами, причому найбільш репрезентативні фібули 4 та 5 груп, дещо менше 1,3 та 7 груп і окремі екземпляри в 2 та 6 (рис. 3, I).

* Матеріали не опубліковані.

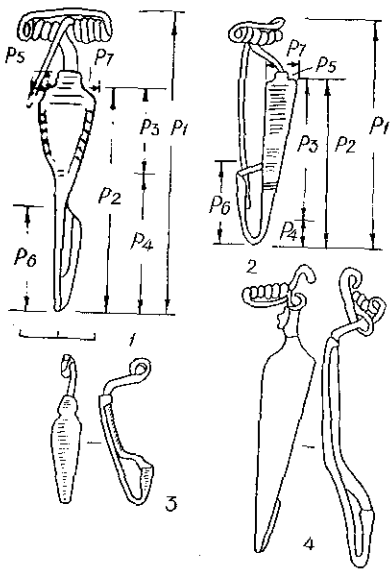

Рис. 2. Фібули та їх параметри:

1 — зарубинецька фібула із Турова; 2 — списоподібна фібула із могильника Маревичі (Югославія); 3 — фібула із Печика (Румунія) — за рисунком В. Зірри; 4 — фібула із Оканиці (Румунія). Параметри фібул: P_1 — довжина фібули; P_2 — довжина ніжки фібули; P_3 — висота трикутного щитка; P_4 — довжина вузької частини ніжки; P_5 — довжина лапок; P_6 — довжина приймача; P_7 — ширина основи трикутного щитка.

ні фібули входять до всіх чотирьох інтервалів, серед яких майже половина належить до 2 групи. Вони різняться вужчим щитком, але в 4 групі відомі вироби з щитком ширшим, ніж у зарубинецьких. Тобто у списоподібних фібул трикутний щиток — символ спису — одержав найбільш повний розвиток від невеликого (один з декоративних елементів фібули) — до найбільшого, що повністю зайняв ніжку фібули (рис. 4).

III сукупність ознак — довжина приймача, яка вимірюється його співвідношенням до довжини фібули ($P_6 : P_1$). Виділено чотири інтервальні групи (ознаки 12—15): 1 — до 0,2; 2 — 0,21—0,3; 3 — 0,31—0,4; 4 — понад 0,4. Зарубинецькі фібули розподілились між усіма групами, але більше половини належить до третьої групи. Така ж кількість списоподібних теж входить до цієї групи, тоді як у четвертій вони відсутні, а зарубинецькі становлять 16,9%. Тобто списоподібні фібули порівняно з зарубинецькими мають коротший приймач (рис. 3, III).

IV сукупність ознак — довжина фібули, яка вимірюється в см. Виділено чотири інтервальні групи (ознаки 16—19): 1 — до 7 см; 2 — від 7,1 — 10 см; 3 — від 10,1 — 13 см; 4 — понад 13 см (рис. 3, IV).

Зарубинецькі фібули розподілились між першими трьома інтервальними групами, причому дві третини фібул відносяться до третьої. Списоподібні належать до всіх виділених груп, хоча більшість відноситься до першої: вони в середньому коротші, ніж зарубинецькі, й серед них часто зустрічаються мініатюрні фібули до 3,5 см, а у зарубинецьких найменші — близько 6 см. Але серед списоподібних відомі фібули довжиною понад 13 см, а в зарубинецькій культурі такі екземпляри відсутні.

V сукупність ознак — кількість обертів пружини. Виділено сім інтервальних груп (ознаки 20—26). Зарубинецькі фібули розподі-

Таким чином, найбільш численні фібули з розвиненим щитком 4 та 5 груп. Але серед списоподібних порівняно з зарубинецькими велика питома вага, з одного боку, фібул з дуже коротким щитком 1 групи (крім того, серед зарубинецьких фібул 1 групи відсутні з таким мінімальним значенням довжини щитка, як серед списоподібних), з другого боку, серед списоподібних велика питома вага фібул 7 групи, щиток яких займає всю ніжку. В досліджуваних зарубинецьких могильниках таких фібул немає. Окремі екземпляри з щитком на всю довжину ніжки відзначені в могильнику Гриневичі Вельки³⁰, зарубинецька належність якого викликає сумнів, та в могильнику Рахни³¹, де знайдено фрагментований екземпляр у вигляді щитка, якщо він дійсно від фібули.

II сукупність ознак — ширина щитка, яка вимірюється співвідношенням довжини основи трикутника до його висоти ($P_7 : P_3$). Виділено чотири інтервальні групи (ознаки 8—11), 1 до 0,2; 2 — від 0,21 до 0,3; 3 — від 0,31 до 0,4; 4 — понад 0,4 (рис. 3, II).

Зарубинецькі фібули розподілились між 2, 3 та 4 групами, причому майже половину складає 3 група. Списоподіб-

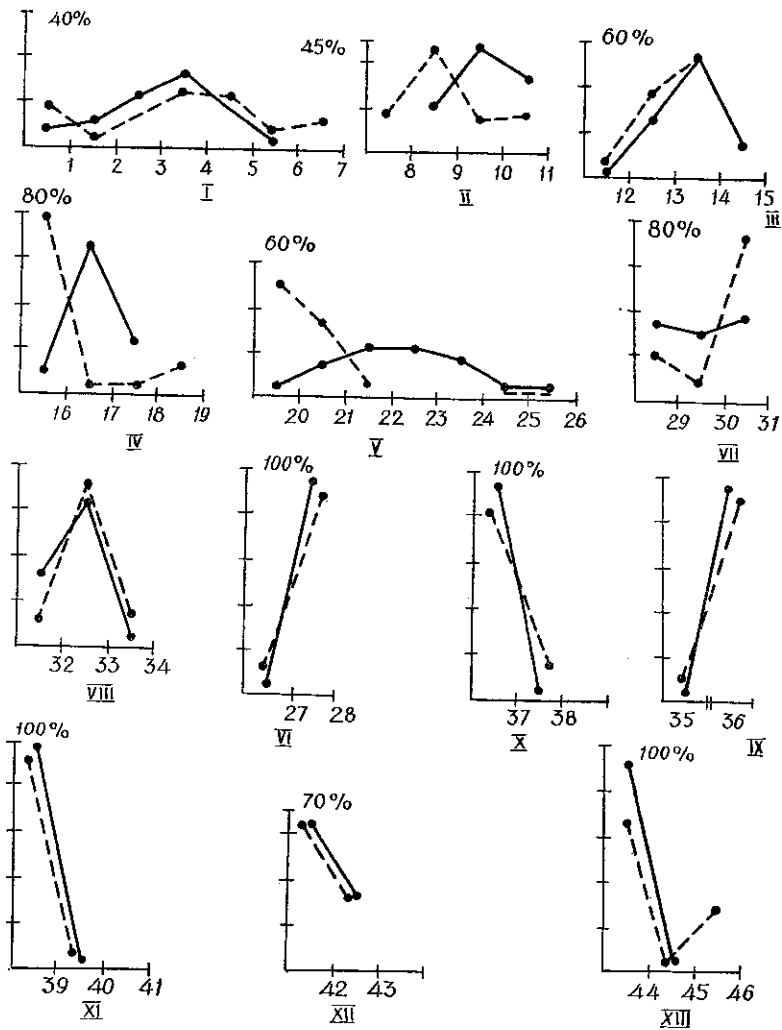

Рис. 3. Гістограми розподілу зарубинецьких та списоподібних фібул за окремими ознаками:

I — довжина щитка; II — ширина щитка; III — довжина прймача; IV — довжина фібули; V — довжина пружини; VI — профіль спинки; VII — перехід щитка до вузької частини ніжки; VIII — місце закріплення щитка до ніжки; IX — прогин ніжки; X — характер тетиви; XI — спосіб закріплення ніжки; XII — орнаментация; XIII — матеріал, з якого виготовлена фібула.
a(—) — зарубинецькі фібули, *b*(- -) — списоподібні фібули.

лились між усіма групами, але основна їх маса входить до 2, 3, 4, 5 груп, тобто більшість має пружину з 6, 8, 10 та 12 обертів. Списоподібні фібули переважно входять до 1 та 2 груп, тобто вони здебільшого мають пружину від 2 до 6 обертів (рис. 3, V).

VI сукупність ознак — профіль спинки. Виділено дві групи (ознаки 27—28): 1 — спинка овальна; 2 — спинка кутом (дужкою). І зарубинецькі, і списоподібні переважно мають спинку з профілем у вигляді кута, але серед списоподібних за питомою вагою дещо більше фібул з овальним профілем спинки (рис. 3, VI).

VII сукупність ознак — перехід щитка до вузької частини ніжки (ознаки 29—31). Виділено три групи: 1 — фібули з чітким переходом; 2 — з помітним; 3 — з плавним. Зарубинецькі фібули майже рівномірно розподілились між цими групами, а більшість списоподібних ввійшло до 3 групи — з плавним переходом щитка до вузької частини ніжки (рис. 3, VII).

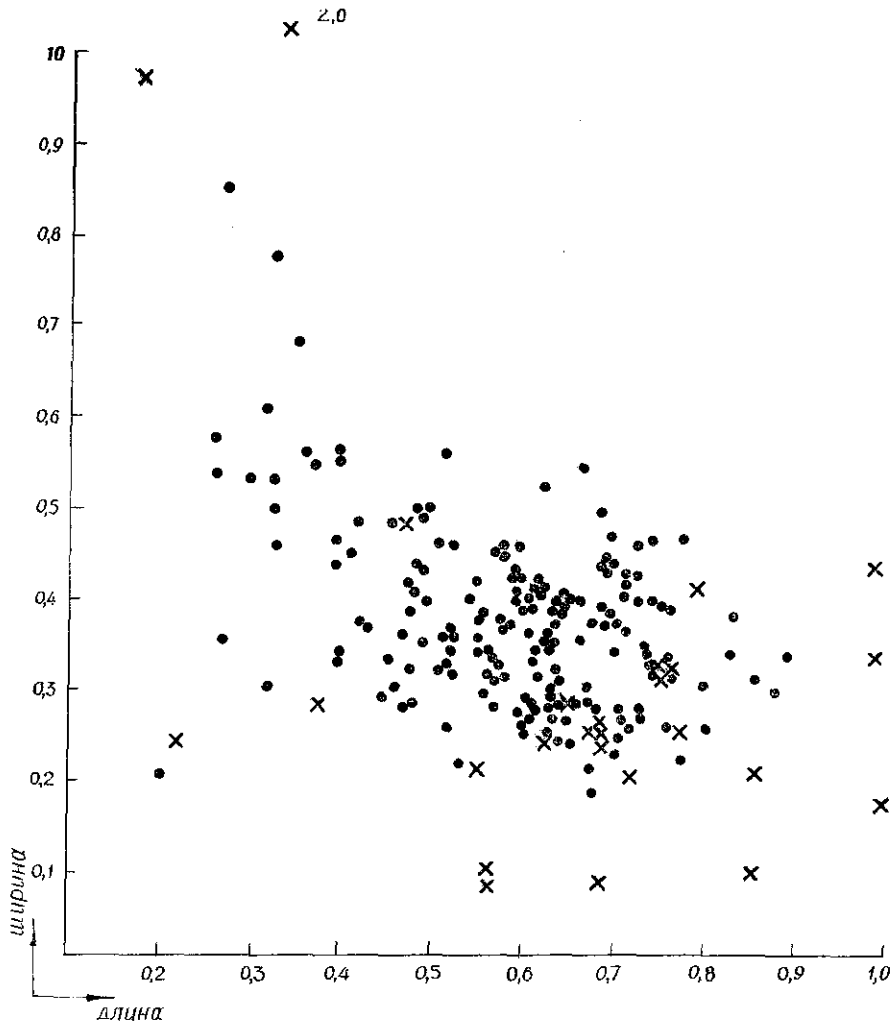

Рис. 4. Гістограма взаємозалежності у фібул ширини щитка від його довжини: 1 (x) — списоподібні фібули; 2 (●) — зарубинецькі фібули.

VIII сукупність ознак — місце кріплення щитка до ніжки. Виділено три групи (ознаки 32—34): 1 — щиток закріплено поблизу голівки фібули; 2 — на початку спинки (якщо брати від голівки); 3 — майже на середині спинки. У більшості фібул обох типів щиток, точніше, закінчення ніжки, кріпилося на початку спинки, та майже третина зарубинецьких мала кріплення біля голівки, яке рідше спостерігається у списоподібних, проте серед останніх частіше зустрічаються випадки закріплення майже посередині спинки (рис. 3, VIII).

IX сукупність ознак — прогин ніжки. Виділяється дві групи за наявністю або відсутністю прогину (ознаки 35—36). Переважна більшість фібул не має прогина ніжки (рис. 3, IX).

X сукупність ознак — характер тетиви. Виділяється дві групи (ознаки 37—38) тетива верхня та нижня. Переважна більшість фібул має верхню тетиву (рис. 3, X).

XI сукупність ознак — спосіб закріплення ніжки. Простежено три різновиди (ознаки 39—41): 1 — за допомогою ланок; 2 — за допомогою широких країв щитка; 3 — за допомогою кульки (диска). Основним способом кріплення ніжки були лапки, але в поодиноких випадках зафіксовано другий різновид, і серед списоподібних — за допомогою кульки (рис. 3, XI).

XII сукупність ознак — орнаментация. Фібули порівнювались за ознаками наявності чи відсутності орнаменту. В цьому відношенні і зарубинецькі, і списоподібні фібули абсолютно рівнозначні: близько двох третин орнаментовані. Але в характері орнаменту спостерігаються деякі відмінності. К. В. Каспарова відзначила, що списоподібні фібули — орнаментовані бідніше, ніж зарубинецькі³². Але треба додати, що орнаментальні мотиви (прорізні лінії вздовж щитка, насічки по краях, групи прорізних ліній), характерні для списоподібних, є основними і для зарубинецьких фібул Подніпров'я. В той же час для поліських більш типовими є композиції випуклих візерунків (рис. 3, XII).

XIII сукупність ознак — матеріал, з якого виготовлені фібули. Зафіксовані фібули з бронзи, заліза та срібла. Більшість списоподібних виготовлена з бронзи, часто трапляються срібні. Основним матеріалом для зарубинецьких фібул також була бронза, але кували й залізі.

Підводячи підсумки сумарної характеристики та порівняльного аналізу списоподібних та зарубинецьких фібул, можна відзначити, що середній показник схожості за всіма виділеними ознаками фібул обох груп складає близько 73%. При цьому процентний розподіл ознак у вибірці зарубинецьких фібул, що налічують 160 екз., має ступінь імовірності близько 0,9, а 28 списоподібних — у межах 0,68³³. Найменшу схожість зарубинецькі та списоподібні фібули виявляють у сукупності ознак, що характеризують відносну ширину щитка, абсолютну довжину фібул, кількість обертів в пружині, перехід щитка до вузької частини ніжки (сукупності другої, четвертої, п'ятої та сьомої ознак).

Якщо порівнювати списоподібні фібули з зарубинецькими окремих регіонів, то виявляється більша схожість списоподібних із середньодніпровськими за шириною щитка, довжиною приймача, характером переходу щитка у вузьку частину ніжки (II, III, VII), та за орнаментальними мотивами (XII) — взагалі з дніпровськими порівняно з поліськими, але за місцем кріплення ніжки (VIII) дещо вищий зв'язок з поліськими та верхньодніпровськими, ніж з середньодніпровськими могильниками.

При аналізі співвідношення комплексів окремих пам'яток фібул зарубинецького та списоподібного типів через нечисленність виробів у кожній вибірці вірогідність характеру висновків збільшується порівняно з попереднім.

Як вже відзначалось вище, списоподібні фібули представлені серією лише на могильнику Гостіл'я, тому і порівняння зарубинецьких фібул буде провадитись лише з ним. Показник схожості між фібулами із Гостіл'ї і зарубинецькими могильниками коливається від 58% (з Чапліним) до 72% (з Корчуватим) (рис. 5, I). Найменший зв'язок з усіма зарубинецькими комплексами зафіксований за кількістю обертів у пружині, за довжиною фібул та за матеріалом, з якого вони виготовлені (IV, V, XIII). За іншими ознаками показник схожості знижений або, навпаки, підвищений. Наприклад, за шириною щитка (II) досить велика схожість лише з Вишеньками та Корчуватим; з іншими могильниками — низька; за довжиною приймача (III) — висока лише з Корчуватим; за переходом щитка (VII) — висока з дніпровськими і низька з поліськими могильниками, за місцем кріплення ніжки (VIII) — висока з Пироговим, Отвержичами, Велемичами I та Вороніним і, нарешті, за довжиною щитка (I) — низький зв'язок лише з Чапліним.

Якщо проаналізувати ступінь схожості зарубинецьких могильників, то виявляється, що найнижчий зв'язок простежується між Чапліним та всіма іншими могильниками. Вона коливається від 63% (Вишеньки) до 76% (Отвержичі). Найбільші відмінності в оформленні довжини щитка, кількості обертів пружини, переходу щитка до вузької

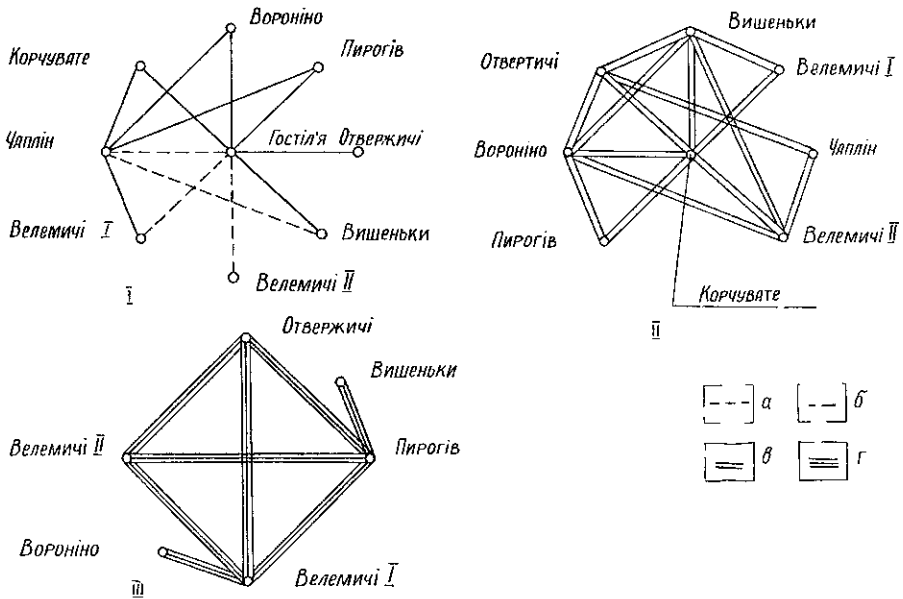

Рис. 5. Взаємозв'язок досліджуваних могильників за фібулами:

I — між могильником Гостіля і зарубинецькими могильниками; II, III — між зарубинецькими могильниками.
 а — нижче 65%; б — від 65% до 75%; в — від 75% до 85%; г — від 85% до 100%.

частини ніжки, матеріалі, з якого виготовлені фібули (сукупності I, V, VII, XIII) (рис. 5, II).

В цілому ж комплекси зарубинецьких фібул мають між собою високу ступінь схожості в межах 75—84% (рис. 5, II), а в ряді випадків і дуже високу, понад 85% (рис. 5, III). При цьому відмінності найчастіше простежуються в довжині щитка (сукупність I), тому що лише Велемичі II, Вороніно та Корчувате володіють повним зарубинецьким набором виділених груп для довжини щитка, інші могильники мають фібули з довжиною щитка, що входить у три або п'ять груп з шести, а також у переході щитка до ніжки (сукупність VII), тому що для дніпровських фібул більш характерним є плавний перехід щитка до вузької частини ніжки, а для поліських — більш чіткий.

На відміну від поділу зарубинецьких фібул А. К. Амброзом, в запропонованій нами типології критерію «довжина щитка» надано конкретного змісту.

Зарубинецьким і списоподібним типам відповідатимуть фібули з довжиною щитка інтервальної групи I сукупності I (до 0,4), типу II — групи 2 (від 0,41 до 0,5), типу III — групи 3 (від 0,51 до 0,6), типу IV — групи 4—6. Останній поділений на варіанти: IV а — група 4 (від 0,61 до 0,7), IV б — група 5 (від 0,71 до 0,8), IV в — група 6 (понад 0,8). Тип V — фібули з трикутним щитком, який займає всю ніжку*.

Групи зарубинецьких фібул за типами налічують від 6 до 52 екз. Якщо виключити з порівняльного аналізу нечисленну групу фібул ЗТ IV в, то в інших ознаки з мінімальним значенням складають понад 6% для фібул ЗТ I і близько 2% для фібул ЗТ IV а, і будуть показовими при ступені ймовірності 0,68³⁴.

Проаналізувавши зарубинецькі фібули, можна відзначити, що різких відмінностей між типами немає. Але все ж ознаки, що характеризують окремі типи, можна поділити на три групи:

* Якщо перевести систему значень у типології О. М. Обломського на прийняту нами, то його варіант I буде включати фібули з щитком 0,22—0,43, варіант II — 0,45—0,58, варіант III — 0,59—0,73, варіант IV — 0,74—0,84. Але в його системі є інтервали надто укрупнені, які не відповідають загальноприйнятим уявленням про різновидності зарубинецьких фібул, зокрема варіантів II і III. До того ж IV варіант не охоплює всіх можливих варіацій довжини щитка.

1) ознаки, які зберігають приблизно однакове співвідношення в усіх типах фібул;

2) ті, що виявляють незначні зміни;

3) у кількісному розподілі яких за типами відчувається тенденція до зміни.

До першої, найчисленнішої, групи відносяться ознаки, які характеризують довжину приймача (12—16), загальну довжину фібули (16—18), число обертів пружини (21—24), профіль спинки (28), перехід щитка до вузької частини ніжки (29—31), прогин ніжки (36), тетиву (37), спосіб кріплення ніжки (39), матеріал, з якого виготовлені фібули (44—46).

До другої групи можна віднести короткі, до 4 обертів пружини (20), які не характерні для зарубинецьких фібул і представлені незначною кількістю лише у фібул IV типу. Серед них зустрічаються також окремі екземпляри з увігнутими ніжками (35) та нижньою тетивою (38), у фібул ЗТ III та ЗТ IV — окремі екземпляри з округлим профілем спинки (27) та кріпленням ніжки за допомогою країв трикутного щитка (40). Поява цих ознак у фібул ЗТ в незначній кількості, мабуть, відображає процес впливу фібул інших схем, для яких були характерні увігнутість ніжки, нижня тетива та округлий прогин спинки.

До третьої групи відносяться ознаки, які характеризують ширину щитка (8—11). Від фібул з коротким щитком ЗТ I до фібул з довгим ЗТ IV в відзначається не різке, але неухильне збільшення числа екземплярів з більш вузьким щитком (0,2—0,3) та зменшення числа з широким (понад 0,4) (рис. 6. II). До цієї ж групи відносяться ознаки, які характеризують місце кріплення ніжки до спинки (32—34). Від фібул з найкоротшим щитком ЗТ I до тих, які з довгим щитком, спостерігається зменшення питомої ваги фібул, ніжка яких прикріплюється поблизу середини спинки. Збільшується вага фібул, ніжка яких кріпиться поблизу до голівки, при невеликому зниженні питомої ваги фібул, ніжка яких кріпиться на початку спинки (рис. 6, VIII).

На жаль, для порівняльної характеристики різновидів списоподібних та зіставлення їх з відповідними зарубинецькими, недостатній внутрішньотиповий набір списоподібних фібул. Порівнюючи виділені варіанти списоподібних фібул від СТ* I до СТ V, можна відзначити деякі зміни в характері переходу щитка до вузької ніжки. У фібул з коротким щитком частіше простежується чіткий, а у фібул з довгим — перевагає плавний перехід.

Те саме спостерігається в розвитку орнаментации. Серед фібул СТ I зустрічаються такі, в яких орнамент у вигляді прорізних ліній на щитку поєднується з напіврельєфним декором на ніжці або спинці — це фібули з п. ** 153 могильника Рибич і п. 320 могильника Єзерине. Очевидно, до цього ж типу фібул відносяться ті, в яких мініатюрний щиток спрямований вістрям у протилежний бік, тобто до голівки, а вузька частина ніжки прикрашена напіврельєфними візерунками — це фібули з п. 21, 31, 37, 90, 91 могильника Гостіл'я³⁵. Списоподібні фібули інших типів такого поєднання орнаментів не мають. Відгомін цього явища є і на фібулах зарубинецького типу (фібула ЗТ I з п. 4 могильника Вороніно з намистинами на ніжці).

Інших, більш чи менш помітних змін у списоподібних фібулах, пов'язаних із розвитком щитка від короткого (займає незначну частину ніжки) до довгого (займає всю довжину ніжки), помітити на даній кількості фібул неможливо, хоча серед них, як і у зарубинецьких, зустрічаються окремі екземпляри з довгим щитком (СТ III, СТ IV), у яких півколом або овально вигнута спинка, чи трохи вигнута ніжка. Нижня ж тетива трапляється практично на всіх варіантах СТ.

* СТ — списоподібний тип. Тут і далі по тексту.

** п. — поховання. Тут і далі по тексту.

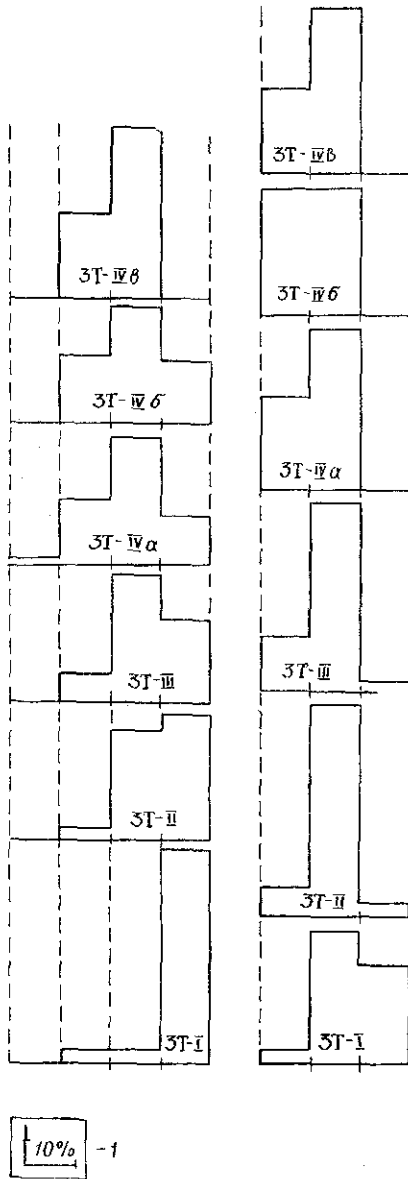

Рис. 6. Гістограма взаємозалежності ширини щитка (II) та способів кріплення ніжки (VIII) у різних варіантах зарубинецьких фібул. 1 — 10%.

Детальний аналіз фібул зарубинецького та списоподібного типів підтвердив висновки К. В. Каспарової про значну ступінь їх подібності. Однак останніх значно менше, ніж перших, і займають вони невелику питому вагу серед інших синхронних фібул регіону. Але їх більш повний розвиток, порівняно з зарубинецькими, від фібул СТ I з явними елементами розчленованих до СТ V без елементів деградації, як у зарубинецьких, вказує на те, що місцем походження фібул з трикутним щитком могла бути саме територія Балкано-Дунайського басейну, а не якась інша. Це підтверджується і тим, що на території Югославії ідея списа у вигляді трикутного щитка втілена у різних модифікаціях фібул як середньолатенської (фібули зі списом, вістрям оберненим до голівки, фібули з двома голками), так і пізньолатенської. Тому правомірним здається висновок К. В. Каспарової про те, що джерелом фібул ЗТ слід вважати територію, де були поширені списоподібні.

Однак порівняння зарубинецьких та списоподібних фібул як за вибірками в цілому, так і за могильними комплексами і виділеними типами показує своєрідність тих та інших, яка виявляється, крім розглянутих сукупностей ознак, також у деяких

деталях влаштування тетиви, формі дроту, з якого викуті фібули. Типи з маленьким щитком (СТ I та ЗТ I) не мають більш близької подібності між собою, ніж фібули з довгими (СТ IV та ЗТ IV). З розвитком щитка непомітні також якісь загальні закономірності у зміні інших параметрів фібул СТ та ЗТ. Все це свідчить про те, що розвиток і списоподібних, і зарубинецьких фібул відбувався більш-менш самостійно, хоча ідея трикутного щитка на територію зарубинецької культури, безумовно, прийшла з Балкано-Дунайського регіону.

Як це трапилось, сказати важко. Території цих культур розділяє величезна відстань, на якій фібули з трикутним щитком зустрічаються лише спорадично. До карти, складеної К. В. Каспаровою, можна додати лише місцезнаходження в Румунії: одна фібула з трикутним щитком, за повідомленням румунського археолога В. Зірри, є давньою знахідкою на околиці с. Печика поблизу м. Орадя (Трансільванія) (рис. 2) і друга походить з культурного шару 2 з городища Окница-Буридава на р. Олт у Придунав'ї³⁶.

Однак більш імовірним є південний шлях проникнення ідеї фібули з трикутним щитком до зарубинецьких племен — через нижній Дунай

і, можливо, античні міста-колонії Північного Причорномор'я. Підтвердженням цьому служить більша близькість деяких ознак середньодніпровських зарубинецьких фібул із списоподібними в порівнянні з поліськими. Більш тісні зв'язки середньодніпровського регіону зарубинецької культури з культурами Карпато-Дунайського басейну цього часу простежуються і на керамічному матеріалі (мається на увазі більша подібність кераміки зарубинецької культури Середнього Подніпров'я, ніж кераміки інших зарубинецьких районів з керамікою поенешти-лукашівської культури). Хоча не виключена можливість зв'язку зарубинецького Полісся безпосередньо з останньою, що відбулось, напевне, в період виникнення та першого етапу існування фібул з трикутним щитком. Про зв'язки півдня Східної Європи з кельто-ілірійським світом у період виникнення фібул з трикутним щитком свідчать матеріали з п. 8 кургану № 11 поблизу станиці Коперської Краснодарського краю, серед яких знайдена бронзова фібула, трикутний кінець ніжки з 8-подібними петлями³⁷.

Зараз більш-менш сталою в літературі є думка про появу і час найбільшого поширення розчленованих фібул середньолатенської схеми в II ст. до н. е.³⁸, хоча є висловлювання і про більш ранню дату їх виникнення. Найімовірніше, і фібули з мінімальною довжиною трикутного щитка з'явилися одночасово з ними. Серед югославських дослідників єдності та чіткості у розв'язанні цього питання немає³⁹. Однак К. В. Каспарова, аналізуючи матеріали, які трапляються в похованнях з фібулами списоподібного типу, визначила час їх виникнення першою половиною II ст. до н. е., а припинення вживання — першими десятиліттями I ст. н. е. При цьому найбільш ранніми виявилися фібули з коротким, а більш пізні — з довгими, розвиненими щитками⁴⁰. Як генеральна схема розвитку фібул списоподібного типу цей висновок К. В. Каспарової нам уявляється правильним. Однак, очевидно, розвиток щитка списоподібних фібул проходив дуже швидко з одночасним існуванням кількох типів. В усякому разі, фібули СТ IV б з п. 122 могильника Гостіл'я датуються тим же хронологічним відрізком (остання чверть III ст. до н. е. — перша половина II ст. до н. е.), що й фібули СТ I і СТ III з п. 45 і 60 цього могильника⁴¹.

Подібний процес, але, можливо, дещо повільніший, відбувається і у фібул зарубинецького типу. Аналіз матеріалів зарубинецьких могильників, кореляція зарубинецьких фібул з іншими типами, з одного боку, і з різними видами кераміки — з іншого, дозволили зробити висновок про те, що найбільш ранніми серед них є, як вже неодноразово відзначалось дослідниками, фібули з короткими щитками ЗТ I, потім ЗТ II. Вони зустрічаються в похованнях з найбільш ранньою керамікою, що характеризує I період розвитку зарубинецьких могильників, який вкладається, очевидно, в рамки початку — третьої чверті II ст. до н. е.

В II періоді під впливом широкого проникнення в зарубинецьке середовище гладких дротяних фібул варіанту В за Ю. Костшевським і зникнення розчленованих фібул, щиток зарубинецьких стає довшим і дещо вужчим, з'являються фібули ЗТ III, хоча екземпляри ЗТ II і в якійсь мірі ЗТ I у першій половині II періоду (кінець II—початок I ст. до н. е.), можливо, продовжували функціонувати. Слідом за появою фібул ЗТ III до кінця першої половини II періоду з'являються ЗТ IV а. Фібули ЗТ III та ЗТ IV а, які складають понад половину зарубинецького типу, функціонують протягом всього періоду розквіту зарубинецької культури і поступово зникають вже в III періоді: спочатку фібули ЗТ III в першій половині I ст. н. е., а потім і ЗТ IV а, що спорадично зустрічаються разом з фібулами ЗТ IV б та ЗТ IV в, розквіт функціонування яких припадає на III період. Фібули ЗТ IV в ряді випадків супроводжують у похованнях кераміку, за порцціями та деталями форми близьку знайденої в могильнику Рахни (подібна кераміка практично не зафіксована в одних похованнях з фібулами

пізньолатенської схеми). Це дає нам підставу продовжити час існування поховань з керамікою, близькою до рахнівської, а з нею і фібул ЗТ IV до кінця I ст. н. е. Поховань, які відносяться до цього часу, на більшості досліджених у праці зарубинецьких могильниках, небагато (3—6%), але на могильнику Вишеньки вони складають 16,5% всіх поховань. Одержана нами хронологічна схема функціонування фібул зарубинецького типу не в усьому співпадає із запропонованими раніше дослідниками, але найбільше наближається до тенденцій, відображених у схемі А. М. Обломського (розходження з його схемою, очевидно, зумовлені неспівпаданням значень інтервальних груп, що визначають межі довжини трикутного щитка для виділення варіантів) (рис. 1).

Отже, на закінчення відзначимо:

1. Автором запропонована більш дрібна типологія фібул ЗТ, яка конкретизує типологію А. К. Амброза.

2. Порівняльний аналіз списоподібних і зарубинецьких фібул підтвердив висновки К. В. Каспарової про велику типологічну їх близькість і можливість розглядання перших як прототипів для останніх.

3. Крім того, цей аналіз дозволяє намітити можливі шляхи проникнення ідеї фібул з трикутним щитком в область зарубинецької культури по Дунаю через середньодніпровський регіон.

4. Списоподібні і зарубинецькі фібули, поряд з великою кількістю спільних рис, відрізняються значною своєрідністю, але принцип їх розвитку був однаковим — від фібул з короткими щитками до фібул з довгими, що іноді займали всю ніжку. Темпи розвитку списоподібних були більш швидкими, ніж зарубинецьких. Але і в тих, і в інших різні типи фібул досить довго співіснували (дискретності зміни одних типів іншими не спостерігається).

5. Кореляція фібул зарубинецького типу з іншими видами і різноманітними формами кераміки в закритих комплексах могильників дає можливість зробити висновок про те, що зарубинецькі фібули — переважно ЗТ IV — переживають фібули пізньолатенської схеми та існують до кінця I ст. н. е.

С. П. ПАЧКОВА

Фібулы зарубинецкого типа

Резюме

Статья посвящена классификации, происхождению и хронологии фибул зарубинецкого типа. Предлагается более подробная типология зарубинецких фибул, конкретизирующая схему А. К. Амброза. Детальный сравнительный анализ зарубинецких и копьевидных фибул из Югославии подтвердил выводы К. В. Каспаровой о том, что прототипами для первых были именно копьевидные. Автор предполагает, что пути проникновения идеи фибул с треугольным щитком проходили через Нижнее Подунавье в Среднее Поднепровье, далее распространяясь в остальные регионы зарубинецкой культуры. Наиболее поздние типы — ЗТ IV — переживают фибулы позднелатенской схемы и существуют по крайней мере до конца I в. н. э.

¹ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д 1—3. — С. 14—19.

² Там же. — С. 14—19.

³ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — Вып. Д1—19. — С. 31.

⁴ Там же. — Табл. 13, 8.

⁵ Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. — Минск: Наука и техника, 1971. — С. 108—122.

⁶ Обломский А. М. Верхнеднепровский вариант зарубинецкой культуры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983. — С. 8—9.

⁷ Обломский А. М. Опыт классификации и хронологии фибул с треугольным щитком на ножке (так называемых зарубинецких). — КСИА АН СССР. — 1986. — Вып. 186. — С. 50.

⁸ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура... — С. 51.

- ⁹ Амброз А. К. Фибулы юга ... — С. 14.
- ¹⁰ Каспарова К. В. О фибулах зарубинецкого типа // АСГЭ. — 1977. — Вып. 18. — С. 68—78; Каспарова К. В. Некоторые типы фибул зарубинецкой культуры (к вопросу о ранней дате и юго-западных связях) // Проблемы археологии. — М.: Наука, 1978. — Вып. 2. — С. 79—89.
- ¹¹ Обломский А. М. О хронологии некоторых типов фибул зарубинецкой культуры // СА. — 1983. — С. 103—120.
- ¹² Там же. — С. 113—115.
- ¹³ Обломский А. М. Верхнеднепровский вариант... — С. 8—9.
- ¹⁴ Кубышев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА. — 1969. — Вып. 160. — С. 25—38; Кубышев О. І. Деякі підсумки дослідження Пироговського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології. — Київ: Наук. думка, 1976. — С. 23—41.
- ¹⁵ Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА. — 1959. — Вып. 70. — С. 61—93.
- ¹⁶ Каспарова К. В. Могильник и поселение у деревни Отвержичи // МИА. — 1969. — № 160. — С. 131—168; Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АСГЭ. — 1976. — Вып. 17. — С. 35—66.
- ¹⁷ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ. — Вып. Д1—29. — Табл. 13—23.
- ¹⁸ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. — Табл. 28—31; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II // АСГЭ. — 1972. — Вып. 14. — С. 53—111.
- ¹⁹ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. — Табл. 38—42.
- ²⁰ Кухаренко Ю. В. Чаплинский могильник // МИА. — 1959. — Вып. 70. — С. 154—180; Поболь Л. Д. Славянские древности Белорусии. — 241 с.
- ²¹ Todorović J. Praistorijska Karaburma I. — Beograd, 1972. — S. 11. — Tabl. 1, 3.
- ²² Todorović J. Каталог праисторијских металних предмета. — Beograd. — 1971. — С. 133, 135. — Табл. XII, 7, 12, 13. — Табл. XIII, 3.
- ²³ Truhelka Č. Resultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini // GZM, NS. — 1901. — 13. — S. 19. — Sl. 5.
- ²⁴ Radimský W. Die Nekropole von Yezerine in Pritoka bei Bihać // WMBH. — 1895. — 3. — S. 126, 152, 153. — Fig. 327, 456, 457.
- ²⁵ Čurčić V. Ein Flachgräberfeld der Japoden in Ribic bei Bihać. — WMBH. — 1900. — 7. — S. 27; Marić Z. Japodske nekropole u dolini Une. — GZM, NS. — 1968. — 23. — T. 11; — 24. — S. 14—21.
- ²⁶ Truhelka Č. Ein Tumulus der La Tène-Periode in Mahrevići // WMBH. — 1912. — 12. — S. 23. — Fig. 23—26.
- ²⁷ Truhelka Č. Zwei prähistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljuboski) // WMBH. — 1902. — 8. — S. 22, 24. — Fig. 104—120.
- ²⁸ Basler D. Nekropola na Velim Ledinama u Costilju // Donja Zeta. — GZM, NS. — 1969. — 42 s. — Tabl. 32.
- ²⁹ Каспарова К. В. О фибулах... — Рис. 2, 6.
- ³⁰ Амброз А. К. Фибулы юга... — Табл. 2, 11.
- ³¹ Хавлюк П. Г. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. — 1971. — Вып. 4. — С. 84—96; Хавлюк П. Г. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра // Археологія. — 1975. — Вып. 8. — С. 7—19.
- ³² Каспарова К. В. О фибулах зарубинецкого типа... — С. 74
- ³³ Рычков Н. А. Оценка представительности и характера распределения признаков погребальных памятников // Методические и методологические вопросы археологии. — Киев: Наук. думка. — 1982. — С. 171. — Табл. 1.
- ³⁴ Рычков Н. А. Оценка представительности... — С. 171. — Табл. 1.
- ³⁵ Basler D. Nekropola... — Tabl. V, 21/5; tabl. VIII, 31/5; tabl. IX, 37/5; tabl. XVIII, 90/3, 90/4, 91/3.
- ³⁶ Berciu D. Buridava Dacică. Biblioteca de arheologie XL. — București, 1981. — Pl. 28, 2.
- ³⁷ Игнатов В. Н. Катакомбы сарматского времени из курганов у ст. Коперская // КСИА АН СССР. — 1986. — Вып. 168. — С. 67. — Рис. 2, 3.
- ³⁸ Müller R. Die Grabfunde der Jatorf — und Latezeit an unterer Saale und Mittelbe. — Berlin, 1985. — S. 69—71.
- ³⁹ Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III—I w. p. e. — 1975. — S. 15—17.
- ⁴⁰ Каспарова К. В. О фибулах... — С. 74—76.
- ⁴¹ Basler D. Nekropola... — S. 10—11. — Tabl. XI, XIII.